

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету.

Серія: Історія. Політологія

Збірник наукових праць

Видається 3 рази на рік. Заснований у 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 4 від 29.05.2019 р.)

Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук (наказ МОН України № 793 від 04.07.2014 р.) та історичних наук (наказ МОН України № 261 від 06.03.2015 р.).

Видання включено до міжнародних наукометричних баз даних

Index Copernicus International sp.z o.o. та «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ), а також до фонду наукової електронної бібліотеки «КиберЛенинка»

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заст. головного редактора – д.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.філол.н., проф. С. В. Безчотнікова,

д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф.

Ю. С. Сабадаш, д.ю.н., проф. М. Л. Шелухін, д.е.н., проф. Ю. І. Чентуков.

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Члени редакційної колегії: д.і.н., проф. А. В. Гедьо, д.і.н., проф. І. М. Грідіна, д.і.н., проф.

О. І. Гуржій, к.політ.н., доц. Л. О. Дорош, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленько, к.і.н., доц.

О. Л. Іванюк, д.і.н., проф. В. Ф. Лисак, д.і.н., проф. Р. О. Литвиненко, д.і.н., проф. Ю. І. Макар,

д.політ.н., проф. І. Г. Оніщенко, д.політ.н., проф. Н. П. Пашина, д.і.н., проф. О. П. Реєнт,

д.соціол.н., проф. Б. В. Слющинський, д.і.н., проф. І. В. Срібняк, д.і.н., проф. О. В. Стяжкіна,

д.і.н., проф. Н. Р. Темірова, д.політ.н., проф. Я. Б. Турчин.

Іноземні фахівці: д.політ.н., проф. С. К. Бхардвадж (Індія), д.політ.н., проф. Т. Граціані (Італійська Республіка), д.політ.н., проф. К. Карнасіотіс (Грецька Республіка), д.політ.н., проф.

С. Корнеа (Республіка Молдова), д.і.н., проф. П-Р. Магочій (Канада), д.політ.н., проф.

А. Макаричев (Естонія), д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка), д.політ.н., проф.

С. Х. Ш. Сохерворді (Пакистан), д.політ.н., проф. М. Хана (США).

Науковий секретар – к.і.н., доц. С. С. Арабаджи

Засновник: Маріупольський державний університет

87548, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua ; visnyk-polit.hist@mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення № 018/19

Видавець «Видавничий відділ МДУ»

87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи

ДК №4930 від 07.07.2015 р.

ISSN 2518-1521 (Online)

ISSN 2226-2830(Print)

© МДУ, 2019

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Волониць В.С. ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВНУТРІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ У МАРІУПОЛІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	9
Гедьо А.В., Калужина А.О. ПОВСЯКДЕННІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС	18
Забавін В.О., Небрат С. Г. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ БЛЯ С. КРЕМЕНІВКА У ПІВНІЧНО-СХІДНОМУ ПРИАЗОВ'І (ЗА МАТЕРІАЛАМИ 2018 р.)	29
Золотар Л.М. ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ ТА СПОРУДИ СУХОПУТНИХ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1864 – 1914 рр.)	44
Іванюк О.Л. ПРЕЗЕНТАЦІЯ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДАХ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ	52
Коваль О.С. РЕГУЛЮВАННЯ ЦЕРКОВНОГО БУДІВНИЦТВА І ЗМІНИ ХРАМОВОЇ МЕРЕЖІ В ЄПАРХІЯХ, ДО СКЛАДУ ЯКИХ ВХОДИЛИ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 1734-1775 рр.	67
Коробка В.М., Коробка Ю.В. ЗАХОДИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ З УЛАШТУВАННЯ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ ТА ЕЛЕКТРИЧНОГО ОСВІТЛЕННЯ МАРІУПОЛЯ	75
Кригіна О.В. УКЛАДАННЯ ШЛЮБУ: ВИМОГИ ТА ОСОБЛИВОСТІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МЕТРИЧНИХ КНИГ)	89
Нікіфоров К.С. ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ХРИСТІЯНИ-БАПТИСТИ ТА РАДЯНСЬКА ВЛАДА НА ДОНЕЧЧИНІ В ПЕРІОД «ЗАСТОЮ»	97
Орехова С.Є., Нікольченко Ю.М. АКТОВІ ПЕЧАТКИ У ПОШТОВІЙ АТРИБУЦІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСИ	106
Срібняк І.В., Срібняк М.І. ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВО-САНИТАРНОЇ МІСІЇ ДЛЯ СПРАВ ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У ТАБОРІ ЗАЛЬЦВЕДЕЛЬ, НІМЕЧЧИНА (1919 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1920 рр.)	114
Тарасов С.В. Н. ПАВЛИЩЕВ КАК ИСТОРИК ПРИЧИН НАЦИОНАЛЬНО- ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ	126
Томіленко А.Г. РОЗВИТОК ПОЖЕЖНОЇ ОХОРОНИ УРСР МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ У	133

УДК 930(47+57)''187/191'':355.48

О.Л. Іванюк

ПРЕЗЕНТАЦІЯ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДАХ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті аналізуються опубліковані матеріали археологічних з'їздів які організовувалися у Російській імперії упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. Постійними учасниками форумів були: Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, Київський університет св. Володимира, Новоросійський університет, Історичне товариство Нестора Літописця, Одеське товариство історії й старожитностей, Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії тощо. Встановлено, що поряд із загально-археологічними, презентувалися дослідження, пов'язані з військовою археологією й військовою історією, галузями історичної науки які на той час перебували у процесі становлення. Означена проблематика, піднімалася у виступах вчених: В. Антоновича, Д. Багалія, Д. Яворницького, Д. Самоквасова, В. Ляскоронського. Військово-археологічні й військово-історичні дослідження були представлені у кількох площинах: вивчення й охорона фортифікаційних й оборонних споруд, війни й битви, історія українського козацтва, археологія зброї, археографічні розвідки з військової історії. Доповіді й реферати базувалися на місцевому матеріалі, що власне й передбачалося програмами з'їздів. Але разом з тим, у представлених на розгляд військово-історичних дослідженнях домінувала українська проблематика.

Ключові слова: археологічний з'їзд, військова археологія, козацтво, городища, оборонні споруди, предмети озброєння, військовий архів.

Знаковими подіями у науковому житті Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. були археологічні з'їзди. Вони дали потужний поштовх для регіональних археологічних, історичних, етнографічних досліджень і своєрідним майданчиком для оприлюднення результатів наукових розвідок. Ініціатором Археологічних з'їздів було, засноване у 1864 р. з ініціативи графа О. Уварова, Московське археологічне товариство.

Метою розвідки є узагальнення матеріалів археологічних з'їздів які стосувалися презентації військово-археологічних і військово-історичних досліджень.

До першої світової війни відбулось п'ятнадцять загальноросійських археологічних з'їздів. Шість з них проведено на теренах Наддніпрянської України: у Києві (1874 р., 1899 р.), Одесі (1884 р.), Харкові (1902 р.), Катеринославі (1905 р.), Чернігові (1908 р.) [30, с. 3]. Правила, порядок проведення з'їздів й орієнтовну тематику виступів формували Попередні комітети. Наукові проблеми які мали розглядатися, значною мірою були пов'язані з регіоном де проводився з'їзд. До програми включалися не лише суто археологічні питання, але й ті що стосувалися вивчення різноманітних старожитностей до XVIII ст. включно, у тому числі й пам'яток військової історії. Такий підхід обґрунтовувався тогочасним, достатньо широким, розумінням поняття «археологія». Питання для обговорення, визначені Попереднім комітетом, розсилалися установам, науковим товариствам, вченим, разом із запрошенням взяти участь у роботі з'їзду.

Так, серед загальних питань, першого археологічного з'їзду, які необхідно було розглянути, комітет визначив і такі, що стосувалися військової археології, зокрема: «Чи повторюються форми залізних мечів, знайдених у похованнях між нижніми течіями Дніпра і Дону, у більш північних регіонах?»; «Які місцевості або поля битв, згаданих у літописах були визначені археологічно?»; «Засіки (дерев'яні оборонні споруди) у давній Росії. Значення засік і археологічна важливість. Місцевості у яких знаходилися засіки. Звіт про збережені укріплення» тощо [29, с. 8-9]. Серед питань які потребували дослідження до відкриття з'їзду зазначалися: «У яких місцевостях і за яких обставин було знайдено знаряддя або зброю мідні або бронзові?». Знахідки необхідно було продемонструвати під час доповіді. Якщо такої можливості не було, тоді виступ мав супроводжуватися малюнками або гіпсовими зліпками старожитностей із зазначенням розмірів. Ще одна сформульована проблема стосувалася дослідження давніх фортифікаційних споруд. Тему дослідження було визначено таким чином: «Чи збереглися рештки дерев'яного валу доби Володимира Великого, який було споруджено південніше Києва на кордоні з землями печенігів. І який вигляд він має на тепер?» Але перелік питань не був остаточними. Передбачалася й можливість проведення власних наукових розвідок або оприлюднення їх результатів.

До підготовки археологічних з'їздів залучалися найавторитетніші наукові установи й товариства. Постійними учасниками форумів були: Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, Київський університет св. Володимира, Новоросійський університет, Історичне товариство Нестора Літописця, Одеське товариство історії й старожитностей, Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії тощо. За час існування загальноросійських археологічних з'їздів у їх роботі взяли участь видатні археологи, архівісти, мистецтвознавці, історики що представляли українські землі або дослідження у Наддніпрянській Україні. Серед них: В. Антонович, Д. Багалій, М. Бранденбург, В. Городцов, В. Ключевський, М. Костомаров, М. Погодін, Є. Редін, П. Семенов-Тяньшанський, І. Срезневський, В. Хвойка, Е. Штерн, Д. Яворницький.

Військово-археологічні й військово-історичні дослідження на археологічних з'їздах були представлені у кількох площинах: вивчення й охорона фортифікаційних й оборонних споруд, війни й битви, історія українського козацтва, археологія зброї, археографічні розвідки з військової історії.

Найпопулярнішими, були доповіді які стосувалися знахідок предметів озброєння й фортифікаційних споруд різних часів, адже такі дослідження супроводжували будь-які тогочасні археологічні експедиції. Уповдовж першої половини ХІХ ст. внаслідок як аматорських, так і організованих наукових досліджень у колекціях музеїв і приватних осіб було накопичено значну частину військових старожитностей які потребували встановлення часу, регіону походження, авторства. Тому, вже на Другому археологічному з'їзді, у Санкт-Петербурзі, В. Прохоровим було представлено цікаву доповідь «О древних саблях с греческими, славянскими и другими надписями» [25, с. 195-202]. Вона стала результатом глибокого дослідження, проведеного у зв'язку з атрибуцією клинка, знайденого у 1832 р. у с. Карчал, Казанської губернії й надісланого до археологічного товариства. Хоча датувати зброю й визначити майстра, В. Прохорову не вдалося, але ним було зібрано й узагальнено відомості про шаблі різних часів, які містили написи, золоті насічки, тощо. Власне, це й стало предметом обговорення під час наукового форуму. Наступний археологічний з'їзд, який відбувся у Києві, відзначився вже кількома доповідями які частково стосувалися військових старожитностей, здобутих під час

археологічних розвідок. Серед них: «Северянские курганы и их значение для истории», Д.Я. Самоквасова. У Чернігові вченим було розкопано кілька курганів, які він датував XI ст. Серед іншого, ним було виявлено значну кількість військових старожитностей. Так, у «Чорній могилі», розкопаній у 1873 р., знайдено два залізні шоломи, два довгих ножі, два мечі, два списи, шабля, дротик, рештки щитів, вістря стріл різної форми, тощо. Один з шоломів був окутий листовою міддю [25, с.188]. У кургані «Гульбище» Д.Я. Самоквасовим виявлено залізні шолом, кольчуга, меч, спис, мідний щит [25, с. 191]. У своїй доповіді, вчений обмежився лише фіксацією і описом знахідок.

На шостому з'їзді у Одесі було презентовано ґрунтовне дослідження російського географа, антрополога і археолога, члена Московського археологічного товариства Дмитра Миколайовича Анучіна, присвячене давньоруським мечам. Вчений звернув увагу на колекцію зброї яка зберігалася у Історичному музеї у Москві. До досліджень зібрання мечів його спонукало кілька причин. По-перше, Дмитро Миколайович вважав, що саме цей тип зброї мав у давнину вирішальне значення для перемоги у битві. Він зазначав: «Із усіх складових озброєння, меч, у якості зброї наступальної, безперечно, відігравав у давнину найбільш важливу роль. Це була привілейована зброя вільного воїна, найбільш ним шанована і переважно така що вирішувала долю битви» [2, с. 235]. По-друге, вчений звернув увагу на те, що значна частина мечів які входили до зібрання музею – цікаві за формою й найдавніші за часом, не були належним чином описані й атрибутовані. Працюючи над проблемою, Д.М. Анучін вдався до аналізу руської літописної спадщини, «Слова о полку Ігоревім», західноєвропейських джерел. Результати цих розвідок стали основою для викладу історії еволюції меча. Дослідник звернув увагу на унікальність військових старожитностей здобутих в українських землях. Зокрема, він відзначав, що під час розкопок, проведених І. Забеліним у кургані Чортотлик, було знайдено кілька мечів – вони залізні, короткі, гострі з обох сторін, руків'я прикрашені чеканним золотом із зображенням грифонів і оленів, а також сцен полювання. Автор доповіді, стверджував що такий тип побутував виключно в Україні. Вдався Д. Анучін й до атрибуції, вже представлених раніше знахідок Д. Самоквасова у курганах «Гульбище» й «Чорна могила» у Чернігові. Він вважав що три довгих широких мечі, які мали масивне руків'я із срібною насічкою мали скандинавське походження [2, с. 242].

Привертали увагу дослідників-археологів і залишки оборонних споруд виявлені під час розкопок або проведення топографічних описів місцевостей. На другому з'їзді О. Савельєв презентував доповідь «О сторожевых засечных линиях на юге в древней России» [24, с. 109-114]. Її зміст був значно ширший і ґрунтовніший аніж заявлена тема. Фортифікацію він розглядав у двох площинах – прикордонні оборонні споруди й міські укріплення. На думку вченого, потреба оборони міст з'явилася одночасно із заснуванням населених пунктів, у той самий час як необхідність захищати кордони – лише з об'єднанням племен, або виникненням держави. Автор, спираючись на руську літописну спадщину, скандинавські саги, свідчення римських мандрівників, дослідження І.Д. Беляєва «Станичная и полевая служба на польской Украине», стверджував, що прикордонні укріплення на теренах України було збудовано лише у X ст. [24, с. 110]. Разом з тим, він вказував, що у Московії, сторожова засічна лінія набула поширення лише у XIV ст., за правління Івана Калити, й мала на меті перешкодити спустошливим походам татар. Оборонні споруди простягалися від Оки до Дону і звідти до Волги. На розсуд присутніх, доповідач подав класифікацію укріплених поселень, поділяючи їх на укріплені міста, городки, остроги, острожки, осадні двори, польові укріплення засіки [24, с. 111]. У 1571 р.

князь М. Воротинський уклав нове положення про сторожову службу [24, с. 114]. Відповідно до положення міста, у тому числі й українські, було поділено на «передні» й «задні». Міста мали кілька ліній укріплень: зовнішні («окольный град»), внутрішні («днешний град») або дитинець і зрештою кремль. Укріплення склалися із земляного валу, дерев'яної або кам'яної, з XI ст., стіни з ровом і баштами.

Розгляд цієї проблеми, знайшов продовження у 1874 р. на Третньому Археологічному з'їзді у Києві. Готуючись до його проведення, Попередній комітет визначив, що до 2 серпня 1874 р. бажано було провести дослідження й датувати вали і городища які є зафіксовані і знаходяться у кордонах колишнього Київського князівства; визначити чи складають вони єдину систему укріплень; проаналізувати грецький вплив на військово мистецтво, спираючись на археологічні матеріали здобуті під час розкопок городищ, які знаходяться поблизу грецьких поселень [3, с. 13].

Реалізуючи завдання Попереднього комітету, ще до початку з'їзду А.П. Мисевський провів роботи з фіксації городищ Козелецького повіту Чернігівської губернії. Було досліджено три земляних укріплення. Перше – знаходилося у містечку Новий-Биків; друге – «Петровське» або ж «Мазепинське» поблизу с. Петрівка (землі поміщика П. Васильчикова), третє – «Розкопанка» між містечком Бобровиця й селом Ярославець. Автором було створено їх профілі, визначено розміри, а результати розвідок представлено на з'їзді [16, с. 238].

Чи не найбільше виступів і рефератів які стосувалися військових фортифікаційних споруд було представлено на XI археологічному з'їзді у Києві. У 1899 р., до його відкриття, В. Антонович уклав археологічну карту Волинської губернії, у якій зафіксував 348 городищ [1]. Її було презентовано під час наукового форуму. Проблема дослідження городищ знайшла продовження у доповіді В.Г. Ляскоронського «О городищах, длинных (змиевых) валах и курганах в бассейне р. Сулы» [7, с. 101-103]. Вчений презентував результати розвідок Посулля, які відбулися влітку 1898 р., за ініціативою Попереднього комітету. Метою подорожі був опис городищ і довгих валів. Автор зафіксував значну кількість збережених укріплень і виділив кілька типів поселень. «Круглі болотні городища» – мали круглу форму й були оточені високим валом і ровом. Дослідник стверджував, що вони співпадають з описом слов'янських поселень, арабським письменником Аль-Бекрі¹. Вчений виділяв, також, «нагорні круглі городища». Такі поселення були виявлені В.Г. Ляскоронським поблизу сіл: Кошари, Глинськ, Великі Будки. Вони не мали правильних одноманітних форм, а повторювали місцевість. Ці городища були більші за розмірами ніж попередні, мали дві віддалені лінії укріплень з кількома лініями захисних валів. Ще один тип поселень досліджено В. Ляскоронським у Ромнах, Глинську, Снятині, Лубнах, Оржиці. З точки зору вченого, це була розвинута форма попередніх типів. Городище у Лубнах мало укріплення які розташовувалися на пагорбі, який місцеві жителі називають «валом». Окремо, під час виступу, В.Г. Ляскоронський приділив увагу змівим валам.

На дванадцятому археологічному з'їзді було оприлюднені близько десяти доповідей які стосувалися фортифікації або військового побуту [14, с. 6]. Так, О. Маркевич, який був активним учасником форумів згадавав: «Вертаючи до розкопів, переведених в «Половецькім степі», згадаю ось такі реферати, що про них говорили: Розкопки Донецького городища – городище отес розкопувало ся частиною в часі екскурсії з'їзду,

¹Мається на увазі «Книга шляхів і країн» Абу-Убайд аль-Бакрі.

18 серпня (й навіть троха скорше), і добуті результати були на місці коментовані В. Данилевичом і В. Городцовим, але се могли бути лише вступні розкопки, й навіть виводи з находок могли бути хибні; потім розкопки вели ся далі, й про них подали реферати – В. Городцов, що датував оселю, якої сліди тут знайдено, XI-XII в., і Д. Самоквасов, що характеризував сю оселю як половецьку [14, с. 6]. Згадаю тут і свій невеличкий реферат «О Хотинской крепости», рівнож результат екскурзії – моєї спільно з Кочубинським до Хотина ... даючи сей реферат: я хотів показати, що охорона історичних пам'яток від руїни часто взагалі не потребує великих грошевих страт, а інколи може принести ще й матеріальну користь» [14, с. 16-17].

22 грудня 1901 р. було заслухано доповідь священика В. Спесивцева про знахідки предметів землеробського й військового побуту поблизу с. Райгородок, Ізюмського повіту [20, с. 110]. На думку доповідача, рештки зброї належали монголам і азовським татарам. Також, у виступі йшлося про залишки Олексіївської фортеці Змієвського повіту (поблизу с. Михайлівка) [20, с. 110].

На тринадцятому з'їзді було представлено відразу дві доповіді В.Г. Ляскоронського які стосувалися виявлених в Україні городищ і змієвих валів, а саме: «О Городищах и Длинных валах в области рр. Псла и Ворсклы» й «О Змиевых валах в пределах южной России и их связи с курганами-майданами» [8, с. 34-36; 8, с. 84]. Перший виступ стосувався розвідок, проведених вченим, по правому березі річок Ворскла і Псел – від с. Говтва до м. Сум. Ним було описано городища у Говтві, Остап'єму, Балаклії, Сорочинцях, Гадячі, Охтирці, Глинське, Опішнянське та ін. У Говтві і Сорочинцях було зафіксовано високий ступінь збереженості валів і ровів. Виступ викликав жваву дискусію серед присутніх науковців. Так, Д. Багалій наголосив на описовості матеріалу. На що автор доповіді змушений був наполягати що опис – це і є мета його розвідки. Разом з тим, М. Веселовський попросив аргументувати, висловлене твердження про приналежність Більського городища скіфам.

Інша розвідка В.Г. Ляскоронського стосувалася так званих «змієвих валів». Дослідником було зафіксовано їх розташування, а також ступінь збереженості. У своїй доповіді він зазначав, що до середини XIX ст. у науковому середовищі переважало дві теорії їх походження – римська і сарматська. Лише професор Максимович і його учні визначили «змієві вали» як продукт діяльності руських князів. Аналізуючи, створені В. Антоновичем і Ю. Сіцинським, карти автор доповіді зробив висновок що змієві вали виходять далеко за межі княжих володінь, а отже їх не можна вважати «продуктом русской жизни». Разом з тим, В.Г. Ляскоронський припускав, що русичі могли запозичити свою фортифікаційну систему. Для з'ясування істини, на думку доповідача, необхідно було організувати широкомасштабні розкопки. Впроваджуючи власну ідею у життя, В.Г. Ляскоронський продовжив дослідження «змієвих валів». Вже на наступному з'їзді у Чернігові він презентував доповідь: «Городища, курганы, майданы и Змиевы валы в области Днепровского Левобережья» [13].

І хоча домінувала українська проблематика, це пояснювалося потужним представництвом науковців з Харкова, Києва, Одеси, і фундаментальними дослідженнями які велися вченими з Наддніпрянської України, часом лунали й повідомлення про оборонні споруди у інших країнах. Так, на дев'ятому археологічному з'їзді російський архітектор німецького положення Нейман Вільгельм Карл Йоган представив дослідження «Военное зодчество в Прибалтийском крае в средние века» [17]. На наступному форумі вчені обговорили доповідь Г. Воробйова «Остатки древних замков и земляных сооружений по

правому побережжю Вислы, в пределах нынешней Плоцкой и части Варшавской губ» [5, с. 59]. Одинадцятий археологічний з'їзд відзначився виступом, доктора Хьормана² – «Ueber dag gömische castrum in Mogorello» (Про римські укріплення в Могорело). Ним було подано опис кам'яного укріплення у Герцоговині на р. Від (плато Могорело), яке датувалося часами імператора Нерона. Його розкопки проводив Боснійсько-герцоговинський музей. Розміри укріплення становили 100 на 80 метрів. Особливості плану – наявність з внутрішнього боку трьох чотирикутних двоповерхових прибудов. Було висловлено припущення, що воно проіснувало до готської навали й було взяте й спалене варварами. Доповідь ілюструвалася планами й видами укріплень [7, с. 64].

Значну увагу, під час археологічних з'їздів, науковці приділили військовим подіям минулого. На третьому з'їзді, було заслухано реферат російського філолога, педагога, видавця, І.П. Хрущова «О памятниках, прославивших Куликовскую битву». Згодом, його було повторно презентовано на засіданнях Історичного товариства Нестора Літописця [29]. Автор подав аналіз літописних зведень, віршованого переказу ієрея Сафонія, «Задонщини», опублікованої В.М. Ундольським, щодо висвітлення монгольської навали й битви на Куликовому полі. У 1877 р., на з'їзді у Казані, було представлено дві доповіді які стосувалися військової історії Московії: реферат О. Маркевича «К истории войн Московскаго государства с Казанью» й «Предание о Пугачеве среди Уральских казаков» В. Вітевського [4].

На Х археологічному з'їзді у Ризі, заслухано виступ М. Біляшівського про щоденник князя О. Полубинського (з архіву Скарбу Коронного) з деталізацією військових дій московитів у Лівонії й викладом змісту промов Івана Грозного [22, с. 146]. Деяко тематично перегукувався з ним виступ історика, археографа, дійсного члена Історичного товариства Нестора Літописця Михайла Павловича Істоміна «Рига и осада ее царем Алексеем Михайловичем» [10, с. 229].

На тринадцятому археологічному з'їзді В.Г. Ляскоронский представив спробу реконструкції походу литовського князя Вітовта до місця битви з монголами на р. Ворсклі, яка відбулася у 1399 р. [8, с. 48]. Автор стверджував, що литовські війська просувалися лівим берегом Дніпра через річки Сула й Псел до прикордонних фортець. Їм на зустріч вирушили загоны монгольського полководця Темір-Култука. Вони стали табором на р. Орелі, не дійшовши до Ворскли, в очікуванні основних сил, які очолював темник Золотої Орди, Едигей. Об'єднавшись, полководці вирішили дати бій литовським військам. Спираючись на результати польових досліджень і зібрані місцеві перекази, автор наполягав, що битва між монголами й князем Вітовтом відбулася поблизу Переволочної. Доповідь В.Г. Ляскоронського викликала жваву дискусію. Активно опонував В. Антонович. Він вважав, що така точка зору має право на існування, лише тоді, коли буде доведено, що під час походу Теміра, війська хана Золотої Орди Тохтамиша розміщувався на Правому березі Дніпра, що унеможлиблювало просування Вітовта цим шляхом. На захист власної версії, В. Ляскоронський, наводив свідчення польських джерел про перебування Тохтамиша саме на Київщині й наявність при княжому дворі у Києві татарських князів (нойонів).

Історик, славіст В.І. Пічета зазначив що назва «Вітовтова могила» побутує поблизу Опішні на Полтавщині, а серед місцевого населення поширені пісні, створення яких

---

²Можливо, мається на увазі Вальтер Хьорман – доктор права, професор, викладач церковної історії юридичного факультету Чернівецького університету.

датується часами Вітовта, й у них згадується сам князь [8, с. 49]. Так само, у Лівобережжі побутує значна кількість тюркських назв, що вочевидь можна використовувати для локалізації місця битви. Доповнили доповідь Л. Падалка й Д. Яворницький. Вони вказали на наявність у Переволочній основної переправи через Дніпро й наголосили на будівництві князем Вітовтом фортеці поблизу Кременчука.

На чотирнадцятому археологічному з'їзді у Чернігові І.Я. Стеллецький подав доповідь «Цепная битва 636 г. в Палестине» [27].

Чільне місце у виступах науковців на археологічних з'їздах посідала козацька проблематика. Вже під час шостого наукового форуму, який відбувся у 1884 р. у Одесі, на засіданні секції історичної географії й етнографії, один з провідних дослідників козацтва, Д.І. Яворницький, презентував реферат: «Исследования о Сечи». Його виступ було проілюстровано фотознімками, серед яких види й плани козацьких місцевостей, креслення фортець, тощо [23]. Тема знайшла продовження на Одинадцятому археологічному з'їзді. Провівши потужні археографічні розвідки у архівах Російської імперії, зокрема: Міністерства Іноземних справ, Юстиції, Головного штабу, Дмитро Іванович Яворницький подав на розсуд колег доповідь: «К вопросу о числе, порядке и топографии Запорожских Сечей по новым архивным данным» [7, с. 86]. Аналіз джерел, а саме текстів Еріха Лясоти, планів XVIII ст., тощо, а також власні польові дослідження, стали основою для висловленої, під час форуму, думки, що Хортицька і Томаківська Січі не є насправді Січами (в сенсі козацького самоврядування й права), а лише місцем тривалого перебування козаків.

Вченим, також, було проаналізовано матеріали щодо розміщення козаків, після руйнації, у 1709 р., російськими військами Чортомлицької Січі. Спираючись на свідчення кошового отамана Івана Милашевича, 1734 р., й Данила Івановича Красноперича, Д.І. Яворницький стверджував, що запорожці лише рік прожили неподалік Олешок у Глухих урочищах. Ним також, було наведено свідчення, від 1766 р., запорозького військового писаря Івана Чугуєвця, щодо розташування Підпільненської Січі й орд татарських. У обговоренні взяли участь Д. Багалій і О. Маркевич. Ґрунтовність доповіді й наведений фактологічний матеріал не викликали ані дискусій, ані заперечень. Єдиним побажанням, яке висловили колеги, було прохання про більш детальну презентацію свідчень Івана Чугуєвця.

Загалом, саме Одинадцятий, а також Тринадцятий археологічні з'їзди, стали науковими форумами, на яких найбільш широко була представлена козацька проблематика. Так, професор П.В. Голубовський виступив з доповіддю: «С како́го времени можно проследить на юге Руси способ защиты табором?» [6]. Мова йшла про оборонні (захисні) споруди козаків які утворювалися за допомогою возів. Було визначено, що перша згадка козацького табору датується XV ст. Автор доповіді зазначав, що цей спосіб оборони був ефективним для використання лише у степу й проти кінного війська, тому можливо, він сягає більш давніх часів. Висловлено припущення що оборона табором мала побутувати ще у кочовиків Північного Причорномор'я і саме у них була запозичена русичами [7, с. 47]. Доповідь викликала жваву дискусію у якій взяли участь: В. Антонович, О. Маркевич, К. Кадлець, В. Завитневич, М.Г. Ніколаєв, Д. Іловайський, М.П. Дашкевич, А.В. Лонгінов Основні суперечки розгорнулися щодо походження терміну «табір», часу виникнення цього тактичного прийому й регіону його походження. Думки вчених, значною мірою, розійшлися.

М.Г. Ніколаєв³ зазначив, що це питання майже не досліджувалося військовими істориками, і імовірно цей спосіб захисту було привнесено до Росії чехами під час гуситських війн. Його підтримав і професор К. Кадлець. У свою чергу, В. Антонович вважав, що спосіб захисту табором з'явився за князя Ф. Острозького й дійсно мав чеське походження. Їм опонував, М.П. Дашкевич, який стверджував, що термін скоріш за все був запозичений у маляр. Із запереченнями, також, виступив Д. Іловайський, який зазначив що подібний спосіб оборони було застосовано у 1399 р. під час битви на р. Ворскла. Ще більш архаїчним його вважав О. Маркевич. Вчений відзначив що цей спосіб був відомий ще під час війн Риму з варварами.

Тема козацтва, на Одинадцятому археологічному з'їзді була продовжена виступом В.І. Щербини. Його доповідь мала назву: «Последние следы казачества в Правобережной Украине» [7, с. 103]. Автор нагадав, що відповідно до усталеної точки зору українське козацтво у Правобережній Україні існувало до 1711 р., тобто до укладення Прутського миру. Поряд з цим, В.І. Щербина висловив сумнів, що таке явище могло зникнути відразу і без сліду. Він доводив, що у люстраціях Київського воєводства 1765 р. згадуються городові козаки, які несуть військову службу і звільнені від сплати податків і інших повинностей. Під час дискусії, йому суперечив Д. Антонович, наголошуючи, що згадані військові не можуть вважатися козаками в силу кількох причин. На захист власного твердження, він наводив такі аргументи: 1. У городових козаків було відсутнє самоврядування й власне судочинство; 2. Вони не займалися землеробством; 3. Відсутня фіксація їх приналежності до козацького стану.

Привернула увагу колег, також, доповідь М.П. Дашкевича «Несколько догадок о начале южно-русского казачества до конца XV в.» [7, с. 85]. Їй передували історичні й філологічні дослідження вченого. Він виявив прихильність до, так званої, «ухідницької теорії» утворення козацтва. Дослідник стверджував, що основою для його формування стали, очолювані отаманами, «військово-промислові загони». Регіоном виникнення козацтва М.П. Дашкевич вважав південне Поділля й Київщину, тобто околиці Литовської держави. Автор припускав, що козацтво могло утворитися станом на XIV ст., коли Поділля було підкорене Ольгердом Гедеміновичем, але не виключав, що цей процес міг розпочатися ще раніше, а саме – за монгольського панування. Разом з тим, М.П. Дашкевич вважав, що до 80-х рр. XV ст., воно не відіграло помітної ролі і не мало особливого впливу на українське суспільство.

Результати власних археографічних досліджень, під назвою «Малороссийские казаки на французской службе в 1646 г.», презентував історик, чиновник земського відділу Міністерства внутрішніх справ А.В. Половцов [19]. Спонукою до початку пошуків, стали подані, М. Костомаровим, відомості про участь 2400 козаків у облозі міста Дюнкерк. Щоб перевірити повідомлення, доповідач побував у архівах Дюнкерка, Лілля й Брюсселя. Джерела, які розповідали про зазначені події, йому вдалося знайти лише у Національній бібліотеці у Парижі, вони були складовою архіву принців Конде у замку Шампільї. Вчений вдався до аналізу листів кардинала Мазаріні й інших осіб до принца Конде, який керував облогою Дюнкерку у 1646 р. Він виявив, що джерела містять різноманітні подробиці про

---

³Ніколаєв Микола Геннадійович, полковник, військовий історик, відомий працями: Столетие фельдгегерского корпуса. 1796-1896. – СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1896. – 398 с. ; Исторический очерк о регалиях и знаках отличия русской армии: В 2 т. – СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1898-1899.; История 17-го пехотного Архангелогородского Его Императорского Высочества Великого Князя Владимира Александровича полка. – СПб.: Типография П.П. Сойкина, 1900. – 588 с.

перебування козаків у Франції. Дослідник дійшов висновку, що приводом до їх відправки до цієї країни, стало звернення Конде і Мазаріні до польського короля Владислава IV з проханням надіслати війська для допомоги у війні з іспанцями. Він зазначив, що загони формувалися виключно на добровільній основі, тобто було використане право козаків найматися на службу до іноземних володарів. Загалом вдалося зібрати біля десяти полків, приблизно 2000-2500 осіб. Відправку підрозділів до Кале здійснювали з польського порту Гданськ. Про участь козаків у облозі Дюнкерку, А.В. Половцов повідомив: «Участіє въ осаде казаки принимали очень деятельно. Сперва опасались, что они не подготовлены къ осадной войне, но затемъ ихъ пускали въ дело постоянно. Отрядъ ихъ участвовалъ и въ торжественномъ вступленіи въ Дюнкеркъ. Судьба казаковъ после осады не вполне ясна. Часть ихъ перешла къ испанцамъ, вероятно вследствие неаккуратной уплаты жалованія. Другая часть была почему-то направлена въ Лотарингію. Сколькo казаковъ осталось тамъ навсегда на житье, и многіе ли вернулись на родину, и какимъ путемъ – неизвестно» [19]. Таким чином, досліднику вдалося підтвердити й дещо деталізувати твердження М. Костомарова.

Предметом уваги наукового товариства, на Одинадцятomu археологічному з'їзді, стали перетворення доби Катерини II. Становище козацтва, процес формування гусарських і пікінерських полків, знайшли відображення у доповіді Д.П. Миллера «Пикенерские вербунки» [15]. Дослідник приділив увагу утворенню на кордонах Гетьманщини, із поселень Нової Сербії, особливої губернії, яка б стала авангардом у боротьбі з Кримом. Її очільником було призначено О.П. Мельгунова. Під його керівництво передано фортеці Української лінії й територію на якій проживало понад 21 тис. виборних козаків. Його завданням стало не лише управління територією, але й формування, з місцевого населення, гусарських і пікінерських полків. Автор розвідки, стверджував, що запис до підрозділів стимулювався різноманітними привілеями, а тому знайшов підтримку у козацьких сотників. Поряд з тим, він зазначав що частина козацької старшини продовжувала чинити опір, порядком які запроваджувала нова адміністрація. До непокірних було застосовано погрози і репресії. Найбільшою мірою постраждав Полтавський полк. Зрештою, після проведених заходів упокорення, 26 лютого 1765 р. іменним указом графу Румянцеву, було остаточно визначено які козацькі сотні мають залишитися у Малоросії, які відійти до Новоросії.

Під час підготовки XIII Археологічного з'їзду у Катеринославі, на першому зібранні Попереднього комітету, Д. Багалій вказав на необхідність збирання пам'яток запорозької старовини, як матеріальних, так і документів які зосереджені у різних, в основному центральних, архівах Російської імперії [18, с. 24]. Його ініціативу було підтримано, й до програми засідань було внесено окрему секцію «Запорозької старовини», яку очолив Д.І. Яворницький [11, с. 32]. Упродовж форуму презентовано два ґрунтовні дослідження присвячені козацтву. Історик і краєзнавець Лев Васильович Падалка виступив з доповіддю: «Еволюція казацких «Сичей» на Поднепровье в связи с общим ходом развития Днепровского казачества» [8, с. 66]. Трактуючи джерела він дійшов висновку, що витоки козацтва у Подніпров'ї слід виводити ще з до монгольської доби. Вчений, також, здійснив спробу класифікації козацьких укріплень. До першої групи – «давні укріплення», він відніс Підпільненську й Чортотлицьку Січі які, на його думку, склалися з внутрішнього городка, внутрішнього города й передмістя. Лише вона, з точки зору доповідача, мала всі необхідні для оборони укріплення. Друга група – це козацькі коші: на Микитиному Розі (Нікополь), Томаківці, Хортиці – у них відсутні земляні укріплення. До

третьої групи (до якої не можна застосувати визначення «запорозькі») доповідач відніс Переволочну, з виразними ознаками існування давньої фортеці, Мішурін Ріг, Канів, Седнів (Чернігівська губернія). Четверта група – «урочища січі», характеризувалася відсутністю будь-яких укріплень. Прикладами можуть слугувати урочища на берегах річок Сула й Хорол.

У обговоренні взяли участь Я. Мирошніченко, Д. Яворницький, Д. Багалій, П. Іванов. Вказуючи на неточності, Я. Мирошніченко наголосив що поданий доповідачем зв'язок між назвою урочища «Сагайдачне» поблизу Хортиці й гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним не доведено. Можливо назва пов'язана із запорожцем Сагайданом, який згадується у «Малорусских народных преданиях и рассказах» М. Драгоманова. У свою чергу, Д. Яворницький заперечив істинність локалізації автором розташування острова Мала Хортиця. Він також наголосив, що укріплення мала й Кам'янецька Січ, більш того їхні сліди є наявними й на Микитиному Розі. Найбільш критично виступив П. Іванов. Він відзначив, що доповідач не володіє сучасними джерелами які відображають добу Стефана Баторія, а отже як класифікація, так і авторські висновки є хибними.

Відразу після виступу Л. Падалки, відбулася доповідь Д. Яворницького «Запорожская Старина» [8, с. 71]. Вона стала результатом розвідок проведених з метою реалізації завдань установчого комітету, сформульованих під час підготовки з'їзду. Вчений зазначив, що досліджуючи козацтво колеги, зазвичай, аналізують літописну спадщину й вивчають зміст архівних джерел, нехтуючи археологічними розвідками й збиранням старожитностей.

З точки зору Д. Яворницького, першим істориком Запорожжя був А. Скальковський⁴. Але, він, досліджуючи проблему, знехтував богослужбовими книгами, предметами побуту, одягу, озброєння, вивченням залишків куренів і укріплень. У зв'язку з цим, Д. Яворницький наголошував, що для об'єктивного висвітлення питання, необхідно звернути увагу і на приватні колекції й родинні старожитності. На підтвердження думки він навів приклади з власного досвіду. Так, під час експедицій, ним було виявлено, що у будинку М.В. Родзянко зберігалися не лише портрети пращурів, але й Б. Хмельницького, І. Скоропадського, П. Полуботка, І. Мазепи [8, с. 73]. Останній – ідентичний до того, що було знайдено у Софійському соборі у Києві. У катеринославського поміщика Г. Алексеєва зберігалося п'ять томів спогадів, полковника Лубенського полку, Петра Даниловича Апостола, де яскраво окреслено події, у тому числі й військові, другої половини XVIII ст. У О.П. Магденко виявлено портрет запорозького полковника Павла Яковича Руденка (за переказами написаний В. Боровиковським). У В. Малами зберігалися дві коштовні булави, одна з слонової кістки, інша суцільно оббита золотом. У нащадків кошового отамана Й. Гладкого, зберігся його особистий щоденник. Все це є важливими джерелами для наукових розвідок в царині вивчення еволюції козацтва.

Ще одним напрямком, який презентувався на археологічних з'їздах, було дослідження писемних джерел з військової історії які зберігалися у різних архівних установах Російської імперії. Вперше це питання постало під час підготовки Дванадцятого археологічного з'їзду. На запит Попереднього комітету, від архіву головного штабу військового міністерства, було отримано інформацію, зачитану Є.К. Редіним, про наявність справ які стосувалися слобідських українських полків. Було з'ясовано, що описи

---

⁴История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского : составлена из подлинных документов Запорожского Сечевого Архива : [в 3 ч.] / сост. А. Скальковским. – Одесса : [Печ. в Гор. тип.], 1846.

25-26 стосувалися 1731 й 1761 рр., книга 341 – мала документи які відображали процес перетворення козацьких полків на гусарські й містила малюнки полкових прапорів. У засіданні було вирішено звернутися до Московського археологічного товариства з пропозицією підготувати на з'їзд, доповідь яка б стосувалася цих справ [20, с. 112]. Під час самого форуму, П.П. Короленко презентував ґрунтовне історичне дослідження «Войсковой архив Кубанского казачьего войска» [12, с. 63]. Автор докладно описав процес утворення й функціонування військового архіву. Його початки датовано 1788 р., коли після реорганізації бузьких козаків у Чорноморське козацтво, було сформовано Військовий кіш. У зв'язку із війною проти турок канцелярія постійно переміщувалася. У 1792 р. козаків було переселено на Кубань, а канцелярію переведено до Катеринодару. У 1794 р. у Катеринодарській фортеці було облаштовано Військовий архів. Приміщення, у яких він розміщувався, не були пристосовані для зберігання справ, полиці були переповнені а документи складали на підлозі або просто скидали на горище [12, с. 65]. Першим нештатним архіваріусом став полковий осавул Бойчевський [12, с. 66]. У 1877 р. його було передано під управління Військового штабу. 19 січня наказом № 23 по військовому відомству було засновано Військовий архів Кубанського війська [12, с. 67]. У 1893 р. укомплектовано штат: архіваріус – 630 руб. жалування, 420 руб. столових; помічник 300 руб. і 200 руб.; на прислугу архіваріуса – 100 руб., помічника – 50 руб.; на утримання писарів – 360 руб. Крім двох штатних, передбачалося ще додатково 1-2 особи з нижніх чинів. Архіваріусом призначено підполковника Лазаря Федоровича Чорного [12, с. 71]. Ним було підібрано приміщення. Він упорядкував 73 описи, 207 тис. справ. Архіваріус планував поділити справи на відділи: 1. Про переселення козаків на Кубань, 2. Про лінію кордону на Кубані й війни з горцями [12, с. 72-73]. Пропонував 25 000 справ, які були визначені для знищення, не нищити а продати з аукціону. Але жодна з цих ідей, з різних причин, не була реалізована. У 1882 р. наказ № 89, призначено дві комісії для розбору архіву. Наказом № 89 визначено їх функції. Мали скласти власні реєстри й визначити справи які не варто зберігати. Комісії звели нанівець всю роботу яка була проведена до того. Робота призводить до псування, втрати справ, хаосу у зберіганні. Змінив Л. Чорного на посаді військової старшина Василь Степанович Вареник. У 1893 р. архіваріусом призначено надвірного радника П.П. Короленка. Складено план організації архіву й наведення ладу. Значна кількість справ є унікальними й стосуються військової історії.

На наступному з'їзді О.І. Маркевич презентував доповідь «К истории Крымских архивов» [8, с. 46-47]. Він розглянув стан кримських архівів під час Севастопольської війни. Автор зазначав що під час бойових дій загинуло кілька архівів, зокрема: справи Балаклавського грецького батальйону, справи Севастопольського військово-тимчасового шпиталю, Севастопольського військового губернатора.

Таким чином, археологічні з'їзди у другій половині XIX на початку XX ст. стали майданчиком для презентації результатів різноманітних наукових розвідок, у тому числі й у царині військової археології й військової історії. Метою цих форумів проголошувалося формування дослідницького інтересу місцевого наукового середовища до старожитностей й історії окремих регіонів Російської імперії. Поряд з тим, організація з'їздів окрім суто наукових завдань мали й політичні, зокрема, консолідація наукової спільноти у боротьбі з національними рухами. Такий підхід мав запроваджуватися шляхом залучення до розгляду, матеріалів пов'язаних з військовим минулим, але він не був реалізований. Оголошені доповіді і реферати мали конкретний, суто науковий характер.

Військова проблематика знайшла відображення у виступах В. Антоновича, Д. Багалія, Д. Яворницького, Д.Я. Самоквасова, В. Ляскоронського які викликали жваві дискусії у науковому співтоваристві. Вони переважно стосувалися української проблематики, це обумовлювалося фаховістю і і ґрунтовністю досліджень вчених з Наддніпрянської України. Презентовані розвідки були представлені у кількох площинах: вивчення й охорона фортифікаційних й оборонних споруд, війни й битви, історія українського козацтва, археологія зброї, археографічні розвідки з військової історії. Найбільшу зацікавленість викликала історія українського козацтва, зокрема питання походження козацтва, локалізації й археологічних досліджень оборонних укріплень Січей, ліквідація козацтва російським царатом.

Список джерел та літератури

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антонович. – Москва : Типография Г. Лиснера и А. Гешеля, 1900. – 130 с. ; Antonovich V. B. Arkheologicheskaya karta Volynskoy gubernii / V. B. Antonovich. – Moskva : Tipografiya G. Lissnera i A. Geshelya, 1900. – 130 s.

3. Анучин Д. Н. О некоторых формах древнейших русских мечей / Д. Н. Анучин // Труды VI археологического съезда в Одессе 1884 г. – Одесса : Типография А. Шульца, 1886. – Т. 1. – С. 235-251 ; Anuchin D. N. O nekotorykh formakh drevneyshikh russkikh mechey / D.N. Anuchin // Trudy VI arkheologicheskogo sezda v Odesse 1884 g. – Odessa : Tipografiya A. Shultsa, 1886. – Т. 1. – С. 235-251.

3. Вопросы по которым к съезду желателно получить сведения // Труды третьего Археологического съезда в Киеве, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Москва : Синодальная типография, 1878. – Т. 1. – С. 13-15 ; Voprosy po kotorym k sezdu zhelatelno poluchit svedeniya // Trudy tretogo Arkheologicheskogo sezda v Kieve, byvshego v Kieve v avguste 1874 goda. – Moskva : Sinodalnaya tipografiya, 1878. – Т. 1. – С. 13-15.

4. Витевский В.Н. Предание о Пугачеве среди Уральских казаков / В. Н. Витиевский // Труды четвертого археологического съезда в России бывшего в Казани с 31 июля по 18 августа 1877 г. – Казань : Типография Императорского Университета, 1891. – Т II. – С. 56-63 ; Vitevskiy V.N. Predanie o Pugacheve sredi Uralskikh kazakov / V. N. Vitievskiy // Trudy chetvertogo arkheologicheskogo sezda v Rossii byvshego v Kazani s 31 iyulya po 18 avgusta 1877 g. – Kazan : Tipografiya Imperatorskogo Universiteta, 1891. – Т II. – С. 56-63.

5. Воробьев Г. Остатки древних замков и земляных сооружений по правому побережью Вислы, в пределах нынешней Плоцкой и части Варшавской губ. / Г. Воробьев // Труды десятого археологического съезда в Риге 1896. – Москва : Типография Типография Э. Лиснера и А. Гешеля, 1899. – Т. 1. – С. 59-63 ; Vorobev G. Ostatki drevnikh zamkov i zemlyanykh sooruzheniy po pravomu poberezhyyu Visly, v predelakh nyneshney Plotskoy i chasti Varshavskoy gub. / G. Vorobev // Trudy desyatogo arkheologicheskogo sezda v Rige 1896. – Moskva : Tipografiya Tipografiya E. Lisnera i A. Geshelya, 1899. – Т. 1. – С. 59-63.

6. Голубовский П. В. С какого времени можно проследить на юге Руси способ защиты табором? / П. В. Голубовский // Труды одиннадцатого Археологического съезда в г. Киеве 1899. – Москва : Печатня А. И. Снегиревой, 1902. – Т. 2. – С. 72-79 ; Golubovskiy P. V. S kakogo vremeni mozhno prosledit na yuge Rusi sposob zashchity taborom? / P. V. Golubovskiy // Trudy odinadtsatogo Arkheologicheskogo sezda v g. Kieve 1899. – Moskva : Pechatnya A. I. Snegirevoy, 1902. – Т. 2. – С. 72-79.

7. Известия XI Археологического съезда в г. Киеве, 1-20 авг. 1899. – Киев, 1899. - № 3-10. – 125 с. ; Izvestiya XI Arkheologicheskogo sezda v g. Kieve, 1-20 avg. 1899. – Kiev, 1899. - № 3-10. – 125 s.

8. Известия XIII Археологического съезда в Екатеринославе 15-27 августа 1905г. – Харьков: Типография «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1905. – 157 с. ; Izvestiya XIII Arkheologicheskogo sezda v Yekaterinoslave 15-27 avgusta 1905 g. – Kharkov : Tipografiya «Pechatnoe delo» кн. К.Н. Gagarina, 1905. – 157 s.

9. Известия XV археологического съезда в г. Новгороде, 22 июля-6 августа 1911 г. – Москва : Типография В. И. Воронова, 1911 – № 1-13. – 185 с.; Izvestiya XV arkheologicheskogo sezda v g. Novgorode, 22 iyulya-6 avgusta 1911 g. – Moskva : Tipografiya V.I. Voronova, 1911 – № 1-13. – 185 s.

10. Истомин М. П. Рига и осада ее царем Алексеем Михайловичем / М. П. Истомин // Труды десятого археологического съезда в Риге. 1896. – Москва: Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, 1899. – Т. 1. – С. 229-240 ; Istomin M. P. Riga i osada ee tsarem Alekseeem Mikhaylovichem / М. P. Istomin // Trudy desyatogo arkheologicheskogo sezda v Rige. 1896. – Moskv a: Tipografiya E. Lisnera i Yu. Romana, 1899. – Т. 1. – S. 229-240.

11. Кармазина Н. В. XIII Археологический съезд в Екатеринославе: разработка комплексной программы исследования культурного наследия Юга России [Электронный ресурс] / Н. В. Кармазина // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер. : Исторические науки. – 2014. – Т. 27(66). - № 1. – С. 29-37. - Режим доступа : <http://sn-histor.cfuv.ru/wp-content/uploads/2016/12/003karmaz.pdf> ; Karmazina N. V. XIII Arkheologicheskij sezda v Yekaterinoslave: razrabotka kompleksnoy programmy issledovaniya kulturnogo naslediya Yuga Rossii [Elektronnyy resurs] / N.V. Karmazina // Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta im. V.I. Vernadskogo. Ser. : Istoricheskie nauki. – 2014. – Т. 27(66). - № 1. – S. 29-37. - Rezhim dostupa : <http://sn-histor.cfuv.ru/wp-content/uploads/2016/12/003karmaz.pdf>

12. Короленко П. П. Войсковой архив Кубанского казачьего войска / П. П. Короленко // Труды двенадцатого Археологического съезда в Харькове. 1902. – Москва : Типография Г. Лиснера и Д. Собко, 1905. – Т. 2. – С. 63-85 ; Korolenko P. P. Voyskovoy arkhiv Kubanskogo kazachego voyska / P. P. Korolenko // Trudy dvenadtsatogo Arkheologicheskogo sezda v Kharkove. 1902. – Moskva : Tipografiya G. Lissnera i D. Sobko, 1905. – Т. 2. – S. 63-85.

13. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы и Змиевы валы в области Днепровского Левобережья / В. Г. Ляскоронский // Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове.– Москва : Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. 3. – С. 1-82 ; Lyaskoronskiy V. G. Gorodishcha, kurgany, maydany i Zmievy valy v oblasti Dneprovskogo Levoberezhya / V. G. Lyaskoronskiy // Trudy chetyrnatdsatogo arkheologicheskogo sezda v Chernigove. – Moskva : Tipografiya Obshchestva rasprostraneniya poleznykh knig, 1911. – Т. 3. – S. 1-82.

14. Маркевич О. XII Археологічний з'їзд у Харкові, 1902 р. / О. Маркевич // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. - 1903. – Т. LIII, Кн. III. – С. 1-18 ; Markevych O. KhII Arkheologichniy zizd u Kharkovi, 1902 r. / O. Markevych // Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka. - 1903. – Т. LIII, Кн. III. – S. 1-18.

15. Миллер Д. П. Пикенерские вербунки / Д. П. Миллер // Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве. 1899. – Москва : Печатня А.И. Снегиревой, 1902. – Т. 2. – С. 152-153 ; Miller D. P. Pikenerskie verbunki / D. P. Miller // Trudy odinnadtsatogo

Arkheologicheskogo sezda v Kieve. 1899. – Moskva : Pechatnya A.I. Snegirevoy, 1902. – Т. 2. – S. 152-153

16. Мисевский А.П. О трех городищах в Козелецком уезде / А. П. Мисевский // Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. – Киев: Типография университета св. Владимира, 1878. – Т. 1. – С. 237-243 ; Misevskiy A. P. O trekh gorodishchakh v Kozeletskom uезде / A. P. Misevskiy // Trudy tretogo arkheologicheskogo sezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 g. – Kiev : Tipografiya universiteta sv. Vladimira, 1878. – Т. 1. – S. 237-243.

17. Нейман В. И. Военное зодчество в Прибалтийском крае в средние века / В.И. Нейман // Труды девятого археологического съезда в Вильно. 1893 г. – Москва : Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, 1895. – Т. 1. – С. 27-61 ; Neyman V. I. Voennoe zodchestvo v Pribaltiyskom krae v srednie veka / V. I. Neyman // Trudy devyatogo arkheologicheskogo sezda v Vilno. 1893 g. – Moskva : Tipografiya E. Lisnera i Yu. Romana, 1895. – Т. 1. – S. 27-61.

18. Протоколы заседаний предварительного комитета // Тринадцатый археологический съезд. Правила тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905 г. и протоколы заседаний Предварительного Комитета 4-6 января 1903 г. – Москва : Типография Г. Лиснера и А. Гешеля, 1903. – С. 17-30 ; Protokoly zasedaniy predvaritelnogo komiteta // Trinadtsatyy arkheologicheskii sezhd. Pravila trinadtsatogo arkheologicheskogo sezda v Yekaterinoslave 1905 g. i protokoly zasedaniy Predvaritelnogo Komiteta 4-6 yanvaryaya 1903 g. – Moskva : Tipografiya G. Lissnera i A. Geshelya, 1903. – S. 17-30.

19. Половцов А. В. Малороссийские казаки на французской службе в 1646 г. / А.В. Половцов // Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве. 1899. – Москва : Печатня А.И. Снегиревой, 1902. – Т. 2. – С. 123-128 ; Polovtsov A. V. Malorossiyskie kazaki na frantsuzskoy sluzhbe v 1646 g. / A. V. Polovtsov // Trudy odinnadtsatogo Arkheologicheskogo sezda v Kieve. 1899. – Moskva : Pechatnya A.I. Snegirevoy, 1902. – Т. 2. – S. 123-128.

20. Протокол восемнадцатого заседания предварительного комитета по устройству XII археологического съезда в г. Харькове, 22-го декабря 1901 г. // Записки Императорского Харьковского университета. – Харьков : Паровая типо-литография М. Зильберберг и С-вья, 1902. – Кн. 2. – С. 109-112 ; Protokol vosemnadtsatogo zasedaniya predvaritelnogo komiteta po ustroystvu XII arkheologicheskogo sezda v g. Kharkove, 22-go dekabrya 1901 g. // Zapiski Imperatorskogo Kharkovskogo universiteta. – Kharkov : Parovaya tipo-litografiya M. Zilberberg i S-vya, 1902. – Кн. 2. – S. 109-112.

21. Прохоров В. А. О древних саблях с греческими, славянскими и другими надписями / В. А. Прохоров // Труды второго Археологического съезда в Санкт-Петербурге. 1871. – Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1881 – Т. 2. – С. 195-202 ; Prokhorov V. A. O drevnikh sablyakh s grecheskimi, slavyanskimi i drugimi nadpisyami / V. A. Prokhorov // Trudy vtorogo Arkheologicheskogo sezda v Sankt-Peterburge. 1871. – Sankt-Peterburg : Tipografiya Imeratorskoy Akademii Nauk, 1881 – Т. 2. – S. 195-202.

22. Редин Е. К. X археологический съезд / Е. К. Редин // Записки Императорского Харьковского университета. – 1897. – Кн. 1. – С. 135-161 ; Redin Ye. K. X arkheologicheskiiy sezhd / Ye. K. Redin // Zapiski Imperatorskogo Kharkovskogo universiteta. – 1897. – Кн. 1. – S. 135-161.

22. Рефераты заседаний VI Археологического съезда в Одессе. № 10. (Из газеты «Новороссийский телеграф»). – Одесса, 1884. – 16 с. ; Referaty zasedaniy VI

Arkheologicheskogo sezda v Odesse. № 10. (Iz gazety «Novorossiyskiy telegraf»). – Odessa, 1884. – 16 s.

23. Савельев А. О сторожевых засечных линиях на юге в древней России / А. Савельев // Труды второго Археологического съезда в Санкт-Петербурге. – Санкт-Петербург : Тип. Императорской Академии Наук, 1876. – Вып. 1. – С. 109-114 ; Savelev A. O storozhevykh zasechnykh linyakh na yuge v drevney Rossii / A. Savelev // Trudy vtorogo Arkheologicheskogo sezda v Sankt-Peterburge. – Sankt-Peterburg : Tip. Imperatorskoy Akademii Nauk, 1876. – Вып. 1. – С. 109-114.

24. Самоквасов Д. Я. Северянские курганы и их значение для истории / Д. Я. Самоквасов // Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. – Киев: Типография университета св. Владимира, 1878. – Т. 1. – С. 185–224 ; Samokvasov D. Ya. Severyanskie kurgany i ikh znachenie dlya istorii / D. Ya. Samokvasov // Trudy tretogo arkheologicheskogo sezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 g. – Kiev: Tipografiya universiteta sv. Vladimira, 1878. – Т. 1. – С. 185–224.

25. Скирда В. В. Козацька проблематика на археологічних з'їздах / В. В. Скирда, І.М. Скирда // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV-XVIII століття : Збірник матеріалів І Міжрегіональних археологічних читань, Охтирка, 19-20 жовтня 2015 р. – Суми, 2015. – С. 116-121 ; Skyrda V. V. Kozatska problematyka na arkheolohichnykh zizdakh / V.V. Skyrda, I. M. Skyrda // Kozatski starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipra XV-XVIII stolittia : Zbirnyk materialiv I Mizhrehionalnykh arkheolohichnykh chytan, Okhtyrka, 19-20 zhovtnia 2015 r. – Sumy, 2015. – С. 116-121.

26. Стеллецкий И. Я. Цепная битва 636 г. в Палестине / И. Я. Стеллецкий // Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – Москва : Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. 3. - С. 334–345 ; Stelletskiy I. Ya. Tsepnoy bitva 636 g. v Palestine / I. Ya. Stelletskiy // Trudy chetyrnadtsatogo arkheologicheskogo sezda v Chernigove. – Moskva : Tipografiya Obshchestva rasprostraneniya poleznykh knig, 1911. – Т. 3. - С. 334–345.

27. Съезд археологический в Москве 16-го марта 1869 года. (Предварительный комитет, правила, вопросы). - Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1868. – 13 с. ; Sezd arkheologicheskii v Moskve 16-go marta 1869 goda. (Predvaritelnyy komitet, pravila, voprosy). - Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, 1868. – 13 s.

28. Хрущов И. П. О памятниках, прославивших Куликовскую битву / И. П. Хрущов // Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. – Киев : Типография университета св. Владимира, 1878. – Т. 2. – С. 277–283 ; Khrushchov I. P. O pamyatnikakh, proslavivshikh Kulikovskuyu bitvu / I. P. Khrushchov // Trudy tretogo arkheologicheskogo sezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 g. – Kiev : Tipografiya universiteta sv. Vladimira, 1878. – Т. 2. – С. 277–283.

29. Юренко С. П. Археологічні з'їзди в Україні / С. П. Юренко. – Київ : Шлях, 2004. – 44 с. ; Yurenko S. P. Arkheologichni z'izdi v Ukraini / S. P. Yurenko. – Kiiv : Shlyakh, 2004. – 44 s.

Стаття надійшла до редакції 08.03.2019 р.

О. Ivanyuk

**PRESENTATION OF MILITARY AND HISTORICAL RESEARCHES ON
ARCHAEOLOGICAL CONGRESSES IN THE RUSSIAN EMPIRE**

The article analyzes the published materials of the archaeological congresses organized in the Russian Empire during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Permanent forum participants were: South-Western Department of the Russian Geographical Society, Kyiv St. Volodymyr's University, Novorossiysk University, Historical Society of Nestor the Chronicler, Odessa Society of History and Antiquities, Church Archaeological Society at the Kyiv Theological Academy, etc. It was established that, along with general archaeological, studies related to military archeology and military history, branches of historical science which at that time were in the process of establishing, were presented. The mentioned problems were raised in the speeches of scientists: V. Antonovich, D. Bagalii, D. Yavornytsky, D. Samokvasov, V. Lyaskoronsky. Military-archaeological and military-historical researches were presented in several aspects: the study and protection of fortification and defensive structures, wars and battles, the history of the Ukrainian Cossacks, the archeology of weapons, archaeological intelligence from military history. Reports were based on local material, which was actually provided by programs of congresses. But at the same time, submitted for consideration military-historical studies were dominated by Ukraine's issues.

Key words: *archaeological congress, military archeology, Cossacks, ancient settlements, defensive structures, armory, military archive.*

УДК 27-523(477.6)''1734/1775''

О.С. Коваль

**РЕГУЛЮВАННЯ ЦЕРКОВНОГО БУДІВНИЦТВА І ЗМІНИ ХРАМОВОЇ
МЕРЕЖІ В ЄПАРХІЯХ, ДО СКЛАДУ ЯКИХ ВХОДИЛИ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ
ЗЕМЛІ У 1734-1775 рр.**

У статті розглядаються зміни законодавчої регламентації храмового будівництва в Російській імперії та трансформації на їх підставі храмової мережі Південної України 1734-1775 рр. у прив'язці до змін єпархіальних кордонів.

Ключові слова: *Південь України, церковне будівництво, єпархія, храм*

У 1734-1775 рр. землі півдня України залишались не об'єднаними ні під зверхністю одного керівника держави, ні під владою одного православного єпархіального архієрея. Тож, по-перше, корінним чином відрізнялась регламентація православного храмового будівництва на тих землях регіону, що входили до складу Російської імперії і Кримського ханства. А, по-друге, практика зведення церков на тих землях Півдня, що перебували під зверхністю Петербурга, в чималій мірі залежала не тільки від законодавчого регламентування, але і від цілої низки інших факторів, включно із специфікою адміністративно-територіальних утворень, до складу яких вони належали. Саме дослідженню законодавчої регламентації храмового будівництва і змін храмової мережі у прив'язці до трансформації єпархіальних кордонів і присвячена ця стаття.